

**UNIVERSITATEA BABEȘ-BOLYAI
FACULTATEA DE ISTORIE ȘI FILOZOFIE
ȘCOALA DOCTORALĂ „ISTORIE. CIVILIZAȚIE. CULTURĂ”**

Teză de doctorat

***OAMENII ȘI MOARTEA ÎN TIMPUL MARELUI RĂZBOI.
SENTIMENTE, ATITUDINI ȘI MANIFESTĂRI FAȚĂ DE
RĂZBOI***

REZUMAT

COORDONATOR

Prof. univ. dr. Toader NICOARĂ

CANDIDAT

Gheorghe NEGUSTOR

Cluj-Napoca

2013

Cuprins

INTRODUCERE.....	3
CAPITOLUL I. A muri pentru națiune. Educație și idealism.....	29
1. Pedagogia națională și sacrificiul pentru patrie.....	32
2. Armata: „spiritul națiunii”. Instrucția în școlile militare.....	48
3. Idealism și pedagogie națională.....	52
CAPITOLUL II. A muri pe câmpul de luptă. Moartea eroică?	64
1. Marea iluzie - marele război - marea depresie	66
2. Dimensiunea cantitativă a morții – măcelul din primele luni.....	84
3. Eroii și cadavre, cadavre și eroi.....	116
CAPITOLUL III. Nebunia și disciplina militară în timpul Marelui Război.....	130
1. Modernitate, industrializare, război.....	131
2. Curțile Marțiale și nevoia de disciplină	147
3. Marele Război și problema reabilitării condamnaților.....	167
4. Spaima de moarte și atitudini față de ea.....	176
CAPITOLUL IV. Un altfel de război, un alt mod de a muri.....	199
1. Epidemiile și moartea.....	201
2. O moarte printre altele: <i>moartea accidentală și sinuciderile</i>	223
CAPITOLUL V. Atitudini și manifestări față de moarte.....	228
1. Statul și gestiunea morții.....	229
2. Războiul și sentimentul de a ucide.....	240
3. Doliul și memoria Marelui Război.....	243
CONCLUZII	259
BIBLIOGRAFIE	264

La aproape un secol de la izbucnirea sa, experiența și implicațiile *marelui război* suscită încă o fascinație deosebită. Eveniment major al secolului XX, primul război mondial a lăsat în urmă o lume marcată profund de impactul acestei conflagrații. Generații succesive de istorici, literați, psihologi, artiști, sociologi, teologi, filosofi, antropologi, juriști etc. au căutat să ofere diverse ipostaze ale imaginii războiului, să găsească explicații pentru fenomene și manifestări nemaiîntâlnite până atunci, sau cel puțin nu la un asemenea nivel. Într-o perioadă în care naționalismul și mișcările naționale erau la apogeul existenței, indivizii manifestându-se printr-un atașament de multe ori exacerbat față de această ideologie, când pasiunile romantismului încă își mai făceau simțită prezența, impactul războiului crează o ruptură evidentă între lumea de dinainte și cea de după război.

Ne aflăm pe terenul a ceea ce astăzi numim istoria culturală a Marelui Război. Dacă antropologia istorică a războiului a făcut carieră în ultimele decenii ale secolului trecut, sora ei mai tânără, istoria culturală, se află în perioada maturității în Occident, pătrunzând în ultimii ani și pe terenul istoriografiei românești. Această „fascinație durabilă”, cum numește Jay Winter interesul provocat pentru istoria primei conflagrații mondiale¹, are cel puțin două posibile explicații: pe de o parte, dimensiunea extraordinară a războiului sub toate aspectele sale, iar pe de altă parte, metamorfozarea perspectivelor abordării istoriei acestuia de la o generație de istorici la alta. Acest lucru s-a datorat interesului manifestat de aceștia pentru sentimentele și sensibilitățile născute în timpul conflictului, care s-au perpetuat și la generațiile postbelice.

Ce a fost de fapt *Marele Război*? A fost un timp în care *Cavalerii Apocalipsei* și-au dat întâlnire și apoi au bătut lumea, în special Europa, neîncetat. Speranțele în modernitate și industrializare s-au transformat repede într-o încredere totală în știință și progres. Lumea trăia altfel decât ne imaginăm noi acum. Nu se știa despre efectul pervers al avansului tehnologic. Surprizele aveau să se dezvăluie când războiul a izbucnit și *Modernitatea* tocmai deschisese „cutia Pandorei”. Entuziasmul începutului și sfârșitului. Aceasta este imaginea prin care se manifestă bucuria pe parcursul celor peste patru ani de conflict. Intensitatea entuziasmului ce a caracterizat izbucnirea războiului o vom regăsi abia la „marea veste” îndelung așteptată, a semnării armistițiului. Anii teribili ai războiului au lăsat în indivizi doar speranța așteptării ca acest măcel să se sfârșească.

Pentru mult timp, combatanții Marelui Război au fost priviți de către istorici doar prin prisma eroismului, a modului exemplar de a-și apăra națiunea. De altfel, în primele decenii

¹ Jay Winter, *Entre deuil et mémoire. La Grande Guerre dans l'histoire culturelle de l'Europe*, Armand Colin, Paris, 2008, p. 11.

după încheierea primei conflagrații mondiale, evenimentialul, marile personaje – în special cele politice și militare - dar și memorialistica, reprezentau principala preocupare a istoricului. Dezbaterile privind vinovații războiului sunt la ordinea zilei. Istoricii s-au transformat în partizanii cei mai prețioși ai acuzării sau justificării. Cercetătorii care își focalizau munca asupra acestui subiect au devenit privilegiații regimurilor postbelice ale națiunilor implicate în război. Treptat însă, atenția istoriografiei occidentale se îndreaptă spre alte perspective de a reconstitui lumea Primului Război Mondial și consecințele pe care acesta le-a lăsat în mentalul colectiv postbelic. Mari specialiști ai istoriografiei anglo-saxone și franceze propun o nouă grilă de lecturare a surselor războiului. Temele propuse de noua istorie culturală au stârnit un interes deosebit în mediul cultural occidental, iar istoriografia a preluat și analizat diverse perspective ce țin de mutațiile provocate de acest mare eveniment. Cu rădăcini în istoria socială a anilor '60², istoria culturală, prin pionierii ei reprezentând istoriografia americană și apoi vest-europeană, a venit cu abordări noi, lărgind orizontul de înțelegere al primului război mondial în toată complexitatea sa. Astfel, dacă până acum în centrul atenției istoricilor se aflau „marii actori” ai războiului, generali, oameni de stat și diplomați, de acum înainte atenția se mută spre toate categoriile de indivizi ale unei societăți: copiii, femeile, văduvele, bătrânii, săraci și bogați, cu toții sunt implicați într-un fel sau altul în desfășurarea evenimentului. Preoții își aduc contribuția lor în primul rând spirituală și morală, fără a neglija însă și celelalte aspecte, medicii își pun la dispoziție toată știința dobândită prin studiu și experimentată de-a lungul anilor, sociologii analizează situații și nu mai conținesc cu numărul victimelor, vrăjitoarele pun în practică toate mecanismele mai mult sau mai puțin oculte pentru a aduce protecție și victoria finală, în timp ce pictori, sculptori, romancieri, poeți, immortalizează imaginile războiului în numeroasele sale ipostaze. Pentru unul dintre marii specialiști ai războiului, Jean-Jacques Becker elementul comun al tuturor acestor categorii îl reprezintă faptul că toți acești indivizi s-au trezit implicați într-un război de o dimensiune necunoscută până atunci, iar cultura lor, a fiecărei națiuni, reprezintă elementul central al acestei noi direcții istoriografice ce va fi numită natural „cultura războiului”.³

O istorie o războiului este întotdeauna o istorie a morții. Este o istorie a violenței și a distrugerii. Relația dintre oameni și moarte este mai apropiată ca oricând. În cercetarea de față, *Moartea și Individul* merg alături până în momentul în care se intersectează, lucru

² Toader Nicoară, „Istoriografia *Marelui Război*: de la istoria politico-diplomatică la noua istorie culturală”, în *Războiul și societatea în secolul XX/Guerra e società nel XX secolo*, Accent, Cluj-Napoca, 2007, p. 42.

³ Jean-Jacques Becker, *Quinze ans d'histoire culturelle de la Grande Guerre*, în *Histoire culturelle de la Grande Guerre*, sous la direction de Jean-Jacques Becker et du Centre de Recherche de l'histoire de la Grande Guerre (Péronne-Somme), Armand Colin, Paris, 2005, p. 7.

inevitabil, într-un război. Dacă în alte perioade, moartea trăită individual are prioritate, marele război ne oferă în plus imaginea morții colective. Prin dimensiunea și implicațiile uriașe, acest conflict se deosebește din multe puncte de vedere de precedentele. Cei aproape 10 milioane de morți reprezintă mărturia unui carnagiu inimaginabil în 1914. Situațiile au fost așa de complicate încât, la aproape un secol de la încheierea sa, istorici, statisticieni și alți cercetători sau, angajați ai unor instituții, mai numără încă morții și probabil că niciodată nu se va ști numărul exact al celor care au murit luptând, sau de vreo boală necruțătoare, sau în prizonierat etc. Din acest motiv, moartea colectivă reprezintă o constantă pe tot parcursul războiului, care va putea fi observată și în anii postbelici. Deși unii istorici au ajuns la concluzia că fiecare mort în război are un mod al său de a muri⁴, fără a contrazice această teorie, cercetarea de față a considerat structurarea fenomenului morții în marele război pe patru paliere: moartea pe câmpul de luptă, moartea prin execuție, moartea provocată de boli și epidemii și, la o scară mai redusă comparativ cu celelalte, moartea accidentală. Pe baza celor patru tablouri generale ale morții, așa cum au fost structurate în prezenta cercetare, ne-am propus să surprindem modul cum au reacționat soldații în fața pericolului iminent al morții. Spaima față de acest fenomen și de necunoscutul care-l urmează este o constantă a evoluției societății umane. Sentimentul de frică față de moarte nu putea lipsi nici din perioada studiată. Oare sentimentele și atitudinile umane sunt mereu în concordanță cu legislația și regulamentele militare? Poate oare un individ să se conformeze întocmai cerințelor disciplinei militare în condițiile unui război suprasolicitant? Care sunt motivele declanșării unor fenomene nemaîntâlnite până atunci sau, cel puțin, nu la o scară așa mare? Acestea sunt doar câteva aspecte la care am încercat să răspundem pe parcursul analizei noastre, apelând la varietatea surselor existente în instituțiile din România. Motivația plecării pe front, a uciderii, cu sau fără resentimente, reprezintă o perspectivă de analiză ce are drept punct de plecare cele două mari forme de educație din perioada antebelică: pedagogia națională și cea militară. În acest fel credem că se poate ajunge, în urma unui itinerariu dificil, la câteva concluzii pertinente asupra două puncte esențiale privind indivizii și moartea în război. Ce determină în anii primului război mondial o mobilizarea așa de mare, de ce aleg așa mulți oameni să meargă pe front și să-și riște viața? Și, al doilea punct, care este conjunctura metamorfozării unor persoane inocente în indivizi careucid? Din acest motiv, credem că, a omorî este principala trăsătură a mării conflagrații mondiale. Iar faptul că acest lucru se face la o scară așa mare, reprezintă un motiv în plus în alegerea subiectului.

⁴ Thierry Hardier, Jean-François Jagielski, *Combattre et mourir pendant la Grande Guerre (1914-1925)*, Imago, Paris, 2001.

În ce privește paleta de surse, o analiză a *legislației, regulamentelor și ordonanțelor* din timpul războiului poate fi analizată în paralel cu celelalte surse pentru a surprinde o imagine cât mai obiectivă a realității din acea perioadă, adică ceea ce s-a făcut – conform mărturiilor și surselor - și ceea ce trebuia să se facă, potrivit legislației și diverselor regulamente existente. Pe lângă aceste materiale, avem la dispoziție un număr impresionant *de jurnale și memorii* de război care, deși considerate ca și materiale subiective, sunt foarte valoroase pentru istoria atitudinilor și emoțiilor individuale și colective.

Vine apoi un set întreg de surse deosebit de semnificative și de valoroase ce surprind trăirile și sensibilitățile, atât ale combatanților, cât și ale civililor aflați în diferite ipostaze de manifestare, folosite cu precădere de protagoniștii istoriei culturale a marelui război: *obiectele personale* ale decedaților, *mormintele, epitafurile, literatura de război - romane, poezii, cântecele de cătănie, arta și arhitectura, fotografia, filmul* etc. Analizate individual, sau luate ca întreg, fiecare dintre acestea are ceva de spus care să completeze imaginea dorită de istoric și să răspundă întrebărilor sale. Scriitura războiului reprezintă un gen consistent de literatură care reunește poezii și cântece, schițe, povestiri reale sau imaginate, scrisori și cărți poștale și, probabil cea mai importantă manifestare literară: romanul. Multe dintre opere sunt scrise de combatanți și câteva își câștigă prestigiul încă din timpul războiului, așa cum este *Focul* al lui Henri Barbusse. În 1927, T. E. Lawrence își publică experiențele personale în *Cei șapte stâlpi ai înțelepciunii*. Anul 1929 este cel mai spectaculos din acest punct de vedere: Robert Graves publică *Adio*, Erich M. Remarque publică *Nimic nou pe frontul de veste*, în timp ce lui Ernest Hemingway îi apare *Adio, arme*.⁵ Toate acestea exprimă experiența războiului, experiența trăită sau experiența povestită. Această literatură, alături de impresiile artiștilor și altor categorii de intelectuali au marcat profund viziunea despre război. Acesta este privit prin perdeaua unei sensibilități afectată de ororile de pe câmpul de luptă. În literatura română câteva romane rămân de referință, nu numai în ce privește literatura războiului, deși se dovedesc a fi un real succes al acestui stil de scriitură. Romanul lui Liviu Rebreanu, *Pădurea spânzuraților*, reprezintă un succes literar de primă mână care surprinde exemplar drama individuală a combatantului.⁶ Această carte a fost ecranizată excelent de regizorul Liviu Ciulei în 1965. În *Strada Lăpușneanu*⁷ sau *Cronică din 1917*, autorul Mihail Sadoveanu reliefează societatea românească a Iașului din timpul primului război mondial, când orașul

⁵ Astorri Antonella, Patrizia Salvadori, *Istoria ilustrată a primului război mondial*, Enciclopedia RAO, București, 2005, p. 151.

⁶ În cercetarea de față am folosit următoarea ediție: Liviu Rebreanu, *Pădurea spânzuraților*, Editura Gramar, București, 2007.

⁷ Mihail Sadoveanu, *Strada Lăpușneanu*, Editura Minerva, București, 1970.

devenea capitala „refugiului”. Opera lui Sadoveanu prezintă viața ieșeană analizând manifestările a trei categorii de indivizi: țărâna „pasivă sufletește față de război”, intelectualii „doborâți de marasmul și mizeria vieții de pe front și din spatele lui” și „lumea juisorilor și a profitorilor războiului”.⁸ Volumul poetului cu valențe simboliste, Ion Minulescu, reprezintă o „parodie” la adresa politicianilor, a „generației care a făcut războiul”.⁹ Este într-o oarecare măsură varianta redusă a romanului lui Jaroslav Hašek, *Peripețiile bravului soldat Švejk în Războiul Mondial*.¹⁰ Romane mult mai profunde prin descrierea experienței și traumei individuale pe front sunt *Întunecare*¹¹ al lui Cezar Petrescu și *Ultima noapte de dragoste, întâia noapte de război*¹², scrisă de fostul combatant, rănit și făcut prizonier de bulgari, Camil Petrescu.¹³

Nu în ultimul rând, *testamentul* întruchipează una dintre sursele primare ale unei astfel de cercetări. Neutilizat în istoriografia română a primului război mondial, apreciat așa de mult de istorici consacrați ca Philippe Ariès sau Michel Vovelle, *testamentul* oferă informații deosebit de interesante privind percepțiile celui care pleacă la război, dar și modul cum își imaginează moartea sau revenirea acasă. Detaliile întocmirii *testamentului* sunt clar precizate și, ca orice act întocmit pe front, se face în condiții speciale, cu martori.

Războiul și Moartea sunt două fenomene pe care le întâlnim pe tot parcursul istoriei existenței omului. Războiul, nelipsit în relațiile inter-umane, a constituit și constituie modul brutal de a rezolva problemele ivite între două sau mai multe comunități. Când calea diplomatică nu a funcționat, oamenii au acceptat, fără a sta prea mult pe gânduri, războiul. Pe de altă parte, moartea, personajul principal al cercetării noastre, a ajuns să fie considerată astăzi, drept singura certitudine a omului. Fie că ne aflăm pe teatrele de luptă, sau în cel mai liniștit loc de pe pământ, moartea își cere tributul nemiloasă. Cu atât mai mult într-un conflict de dimensiunea primului război mondial. Cei patru ani de conflict au reprezentat unul din momentele de apogeu ale morții. Aceasta s-a metamorfozat în diverse ipostaze, fiind înconjurată permanent de înspăimântătoarea armată a *cavalerilor apocalipsei*. Ni se înfățișează astfel, un chip al morții violente, caracteristică războaielor, revoluțiilor, conflictelor în general. Această moarte violentă, așa cum bine se știe, a fost convertită, mai

⁸ Constantin Kirițescu, *Literatura împotriva educației? Generația războiului de întregire și scriitorii noștri*, „Cartea Românească”, București, 1929, pp. 15-17.

⁹ *Ibidem*, pp. 20-24.

¹⁰ Jaroslav Hašek, *Peripețiile bravului soldat Švejk în Războiul Mondial*, Editura Adevărul Holding, București, 2010.

¹¹ Cezar Petrescu, *Întunecare*, Editura 100+1 Gramar, București, 1995.

¹² Camil Petrescu, *Ultima noapte de dragoste, întâia noapte de război*, Curtea Veche, București, 2009.

¹³ O frumoasă antologie de comentarii asupra literaturii primului război mondial în: Silvia Burdea, *Romanul primului război mondial*, Editura Didactică și Pedagogică, București, 1977.

ales la nivel discursiv, în moartea eroică. Foametea, bolile și epidemiile sunt și ele purtătorii bacilului necruțător al morții. Provocate de condițiile neprielnice ale războiului, aceste maladii au concurat războiul în ce privește numărul imens al victimelor. Rigorile disciplinei militare, duse la extrem în timpul marelui război, impun un alt chip al morții, nedorit de nimeni, dar care ni se dezvăluie necruțător din imaginile condamnaților la moarte. Fie că sunt reconstituite din spusele martorilor, sau, mult mai reale, prin fotografiile rămase din timpul războiului, imaginile cu cei executați în timpul războiului, provoacă astăzi, un val de sensibilitate de neconceput în acele timpuri. Moartea accidentală este și ea nelipsită din peisajul muririi în vreme de război. Haosul provocat de linia frontului neașteptat de lungă, retragerile dezorganizate în Muntenia și apoi în Moldova au creat, inevitabil, terenul propice unui număr nedorit de accidente. Acestea sunt fenomenele ce ne-au determinat să încadrăm în patru categorii mari înfățișarea pe care o ia moartea pe tot parcursul războiului. Sigur, este o împărțire subiectivă, însă, prin această delimitare generală, putem să ne imaginăm astăzi impactul distructiv al primului război mondial. Totodată, o imagine complexă a barierelor ideologice și legislative care separau „moartea bună” de cea „dezonorantă” este posibilă prin defrișarea întregului set de surse, cele subiective dovedindu-se de un real folos în înțelegerea aceluiași punct *terminus* caracteristic fiecărei ființe umane.

Sintetizând, expunerea de mai sus are rolul de a arăta itinerariul *conștiinței naționale* în societatea românească până la Marele Război. Schimbările social-politice și conjunctura internațională, favorabilă în unele momente, au întărit această conștiință și au creat mediul propice pentru stat de a-și educa populația în spiritul impus de națiunea modernă. Simțindu-se protejați ca fii ai națiunii, au conștientizat, prin educația politică, datoria față națiune în caz de pericol. Idealismul specific secolului XIX și primei jumătăți a secolului XX, susținut printr-o propagandă abilă, au cimentat în rândul indivizilor importanța supremă a națiunii. Astfel, oricine atenta la siguranța ei, lovea direct în fiecare individ în parte. În acest context s-au dezvoltat treptat și ostilitățile, uneori duse la extrem, față de străini, chiar dacă erau cetățeni ai aceleiași națiuni. Scrierile din această perioadă: poezii, romane, articole de presă, scrisori etc. surprind patosul cu care era întreținută această ură. Orice neîmplinire era atribuită acestor dușmani ce întrețineau imaginarul național al vremii. Clasa politică a fost părtașa acestui fapt și chiar s-a folosit din plin de el. Nerealizările socio-politice erau aruncate subtil, printr-o presă părtinitoare, pe umerii acestor străini *nedorțiți*. Acesta a fost contextul surprinzător al contrastului dintre o Europă devastată de războiul crunt și națiunea română sărbătorind intrarea în același război.

Un război așa de lung, care a curmat brusc entuziasmul și idealismul combatanților, a lăsat urme adânci în sensibilitatea epocii. Traumele fizice și psihice ale indivizilor, decupajul mental al societăților puternic afectate de grozăviile războiului, se metamorfozează treptat într-o *mare depresie* sau o mare deziluzie pentru tot ceea ce a însemnat războiul. Impactul devastator al războiului, durată sa îndelungată a produs o traumă în familiile rămase acasă, copiii, de diferite vârste trăiesc, timp de patru ani, cu durerea și speranța întoarcerii părintelui plecat în „cătănie”. Câțiva scriitori din Transilvania, surprind în mici povestioare tristețea ce caracterizează lumea cenușie a satului transilvănean din timpul primului război mondial.¹⁴ Amintim aici trei autori Al. Ciura, A. Melin și Toma Cocișiu redau fresca socială a satului transilvănean, punând accent pe drama copiilor rămași fără sprijinul celui care întreținea practic familia. A. Melin, într-o inspirată schiță intitulată *Moș Crăciun*, imaginează un dialog între Sf. Petru și Moș Crăciun, în care acesta din urmă refuză să mai coboare pe pământ pentru a duce daruri copiilor. Motivul este unul ce ține de tragismul acelor vremuri – războiul. El nu se mai recunoaște într-o lume însângerată de doi ani de lupte și consideră că nu mai poate aduce nici o bucurie copiilor care înainte îl așteptau cuprinși de magia mării sărbători. Este de fapt un refuz ce simbolizează faptul că nimeni nu poate înlocui durerea pricinuită de lipsa îndelungată a tatălui, nici chiar Moș Crăciun.

Avem în față un tablou macabru, o imagine a măcelului care a marcat generații de oameni de pe tot globul. Oricât am încerca să privim din alt unghi, vedem șiruri nesfârșite de morți, spitale și gări neîncăpătoare pentru răniții ce soseau permanent, sate pustiite de bombardamente și molimele ce le-a purtat victorioasă și „rânjind” moartea, o lume traumatizată și epuizată de războiul care nu se mai termina. Totodată vedem un val de ură nemaîntâlnit. Politicienii erau pregătiți de orice compromis pentru a nimici dușmanul, strategii militare cereau împușcarea propriilor soldați în caz de nereușită a unui atac, în timp ce, bărbați și femei, pregăteau în fabrici și laboratoare cele mai nocive arme de distrugere a ființei umane. Un lucru este clar, impactul pe care Marele Război l-a produs este greu de egalat în istoria umanității. Și aici îi dăm cuvântul lui Susan Sontag care a remarcat acest aspect prin prisma fotografiei:

„*Gravura lui Goltzius Balaurul devorându-i pe tovarășii lui Cadmos (1588), în care fața unui bărbat este smulsă cu dinții, nu înfioară la fel ca fotografia unui veteran din Primul Război Mondial căruia i-a fost spulberată fața.*”¹⁵

¹⁴ Al. Ciura, A. Melin, Toma Cocișiu, *Copiii în război. Schițe din zilele de acum*, Tipografia Seminarului Teologic Gr.-Cat., Blaj, 1918.

¹⁵ Susan Sontag, *Privind la suferința celuiilalt*, Editura Humanitas, București 2011, pp. 44-45.

Structura tezei. În ce privește modul în care a fost concepută cercetarea noastră, am optat pe o structură novatoare pentru istoriografia românească asupra Marelui Război. Într-o *Introducere* consistentă sunt prezentate principalele direcții ale istoriografiei occidentale, oprindu-ne cu predilecție asupra metodologiei abordate în ultimele decenii de marii specialiști francezi, anglo-saxoni, dar și din Italia și Germania. Pentru o imagine complexă a războiului propusă de istoria culturală, am optat pentru o lectură a surselor, temelor și metodologiei care, împreună, reprezintă cheia unei astfel de cercetări. Totodată, o abordare critică asupra bibliografiei dedicate primului război mondial ne-a ajutat să facem o selecție necesară, datorită imensității acesteia.

În capitolul I, intitulat *A muri pe câmpul de luptă. Moartea eroică?* am realizat o frescă a educației naționale, specifică tuturor națiunilor din decenile ce a precedat Marele Război. În contextul idealismului ce caracterizează ideologia națională din această perioadă, statul modern s-a consolidat printr-o puternică educație patriotică în care primau drepturile și securitatea cetățenilor. În schimb, aceștia trebuiau să se pună, necondiționat, în slujba idealului național. Adică, să fie pregătiți pentru sacrificiul suprem pe „altarul patriei”. Statul român, aflat în prin proces de consolidare și modernizare, sub influența școlii franceze și germane, a investit masiv în educația militară a tinerilor săi. O tânără elită intelectuală, provenind din toate domeniile, a fost principalul canal prin care s-a transmis ideologia sacrificiului suprem pentru națiune. Acesta a fost contextul în care se găsea statul român în momentul intrării în război. În capitolul II, *A muri pe câmpul de luptă. Moartea eroică?* am propus o abordare novatoare pentru istoriografia românească: experiența morții pe câmpul de luptă. A fost mai întâi un entuziasm exagerat al intrării în război, o iluzie a unui conflict de scurtă durată, aspecte pe care propaganda oficială le promova neîncetat. Însă, numai după câteva luni, dezastrul de pe câmpul de luptă, numărul imens de morți care s-a dovedit a fi un adevărat măcel, a produs un șoc asupra combatanților. O deziluzie generală plutea peste toate armatele. Eroismul era reconsiderat, chiar refuzat. Imaginea eroilor, corespundea imaginii cadavrelor sfărțecate și împrăștiate pe câmpul de luptă. Așadar, moartea în război, devine o moarte oribilă, care impune o serie de probleme greu de gestionat de stat.

În capitolele III și IV am făcut o incursiune în tenebrele morții nedorite în război. Dincolo de grozăviile de pe câmpul de luptă, moartea a fost prezentă peste tot. Aceasta a oferit lumii *adevăratul chip al războiului*. Un război total, consecință a industrializării specifice lumii moderne. Acesta a impus o disciplină militară extraordinară, capabilă să mențină ordinea, greu încercată din cauza grozăviilor războiului. Armamentul sofisticat și modul diferit de a purta războiul a provocat cea mai extinsă și neașteptată boală specifică

războaielor din secolul XX: *shell-shock-ul* sau nevrozele războiului. Combatanții și-au arătat limitele în fața mașinăriei războiului industrializat. În acest context, spaima pe câmpul de luptă devine un fenomen normal, lăsând în mâinile Curților Marțiale de a stabili granița dintre eroism și lașitate. Nu puține au fost cazurile celor condamnați pentru lașitate și dezertare însă, acest lucru a determinat un alt fenomen mai puțin întâlnit până atunci: trimiterea în prima linie a celor condamnați, pentru a se reabilita. Alături de execuții, bolile și epidemiile, lipsurile și accidentele au determinat o mortalitate covârșitoare, nu numai printre soldați, dar și printre civili.

În ultimul capitol, *Atitudini și manifestări față de moarte* am prezentat principalele probleme pe care le-a ridicat războiul modern: numărul mare de morți și dificultățile statului de a gestiona în mod corect problema cadavrelor, modul cum au reacționat combatanții la măcelul de pe câmpul de luptă, nivelul violenței impus de războiul modern, dar și impozantul cult al doliului și al memoriei celor morți pentru patrie. Imensitatea sacrificiului a necesitat o reevaluare a modului de a memoriza războiul. Aceasta, memoria celor morți, devine una colectivă, prin nașterea cultului Eroului Necunoscut, tocmai pentru a da valențe clare sacrificiului zecilor de mii de morți rămași neidentificați din cauza condițiilor în care s-a purtat războiul.

Pornind de la interogațiile din *Introducere* suntem datori cu câteva observații finale. În primul rând cred că putem enumera câteva argumente care fac din prima conflagrație mondială *Marele Război* al umanității:

1. Contemporanii au fost conștienți că asistă la un eveniment cum n-a mai existat. Nu puțini intelectuali și militari și-au dat seama pe parcursul războiului că, lumea se aruncase în cea mai mare catastrofă provocată de om. Pasiunile și entuziasmul unei lumi ce trăia modernitatea adâncită în plăcerile vieții și mirajul progresului, au întunecat și cele mai luminate minți. Dar, când și-au dat seama, era prea târziu.
2. Istoricii au fost și continuă să fie fascinați de acest subiect. Descoperind noi metode de analiză, valorificând diverse surse și curente istoriografice, producția istoriografică fascinează prin complexitatea cercetărilor, acestea tinzând spre o istorie „totală” a războiului. Practic, fiecare aspect și fenomen este valorificat în cea mai elocintă manifestare științifică.
3. Generațiile de astăzi, în special cele din Franța și lumea Commonwealth-ului, „rememorează” războiul prin manifestări ale doliului, ale pietății și ale memoriei celor morți în timpul războiului. Această gestică ritualizată și comemorările anuale gen *Remembrance Day* sau *Poppy Day* sau *Armistice Day* reprezintă cele mai de durată manifestări colective

dedicate unui eveniment, la o scară așa mare. În România, vizitele oficialilor străini, au în program momente de reculegere la monumentele dedicate soldaților morți.

4. Consecințele dezastruoase ale secolului XX se înrădăcinează, conform multor specialiști, în tragicul eveniment dintre anii 1914-1918.

5. Consecință directă a modernizării, industrializării în masă, războiul a oferit cel mai macabru spectacol de distrugere. Șocul a fost așa de mare încât, cea mai răspândită maladie printre soldați a fost „shell-shock”-ul. Războiul a avut de toate: boli și epidemii care au secerat sute de mii de vieți, peste 9 milioane de morți, o geografie a războiului nemiîntâlnită până atunci, un război care se desfășura în același timp pe apă, în aer și pe uscat. Chiar și un război submarin, deși vorbim de forma sa incipientă. Nu a existat familie care să nu aibă cel puțin o rudă sau un prieten apropiat mort.

6. Pentru prima dată, România reunea sub granițele sale cea mai mare parte a românilor. Idealul național era realizat cu sacrificii imense. Chiar dacă greșelile conducătorilor au fost evidente, rezultatul final și conjunctura internațională au permis o relativă liniște și prosperitate. Deși a pierdut succesiv cea mai mare parte din teritoriu, la final, victoria Alianților a permis un rezultat nesperat.

Un alt aspect al concluziilor noastre îl reprezintă impactul războiului în societatea românească. Doi ani, tulburați de contradicția dintre simpatizanții *Antantei* și *germanofili*, a avut România timp să pregătească războiul. Din 1914 până în 1916, pregătirile s-au făcut cu o viteză uimitor de mică. Fie din cauza fricii de a nu da de bănuț unei tabere sau alteia, fie din cauza opoziției și a spionajului care funcționa mai bine ca orice în țară, românii au ratat din start ocazia unei modernizări a armatei și a unei securizări decente a teritoriului. Pedagogia națională a reprezentat cel mai puternic element al propagandei. Spiritul național, susținut de o elită intelectuală „cu priză” în societate a reprezentat factorul motivațional de a lupta. Așteptările fiind mari, entuziasmul a fost la fel, în special cel al generației vârstnice de politicieni, Nicolae Filipescu, Take Ionescu etc., de a fi martorii unui eveniment epocal. Militarismul societății românești, militarism pe care îl întâlnim în toată Europa și chiar în SUA sau Japonia, reprezintă o altă caracteristică a societății antebelice. Școlile militare erau tot mai multe, iar importarea unor modele de pregătire occidentale a permis un avans considerabil din punct de vedere tactic. Cu toate acestea, limitele nu erau departe. Lucrurile se mișcau destul de încet. Asta în comparație cu pregătirea militară a unor state ca Marea Britanie, Franța sau Germania. Chiar dacă unele lucruri mergeau relativ bine, de exemplu pregătirea sanitară, dezastrele din primele luni au bulversat tot într-o societate „asediată”. În acest context moartea a făcut ravagii. Sute de mii de morți printre soldați și aproape încă pe

atât în rândul civililor. Este o cifră imensă raportată la populația totală a țării. O morgă imensă își deschisese ușile peste tot teritoriul țării. Moartea nu ierta pe nimeni. Cine scăpa de pe front, avea cele mai mari șanse să moară de vreo boală.

Avem, așadar, la începutul războiului, o societate tânără, în plin proces de dezvoltare, ce se bucura de mirajul vieții din orașe, însă, cea mai mare parte a acesteia era reprezentată de o lume rurală ce contrasta cu restul societății. O lume conservatoare, al cărui echilibru se rupe brusc odată cu intrarea în război. Pentru cei mai mulți viața ia în mod neașteptat o altă direcție. Adolescenții, ruși pentru prima dată din sânul familiei, al comunității, trebuie săucidă, să facă alte lucruri pe care nici nu și le puteau închipui înainte. Dintr-o dată, viața îi dezumanizează. Violența devine principalul instinct. Cu toate acestea, măcelul la care asistă, ruptura îndelungată de familie, de soție, de copii, îi determină la gesturi „dezonorabile” în ochii celorlalți. O disciplină de fier cu greu reușea să-i stăpânească. Dezertările, fuga de front și vagabondajul reprezintă fenomene normale în condiții insuportabile. O altă sensibilitate pune stăpânire pe indivizi. Obișnuința cu violența îi transforma treptat pe soldați. Au existat trădări, au existat fapte reprobabile, acuze înverșunate ale unor Averescu, Culcer, Crăiniceanu sau Pârvan.

Totodată, războiul a dat naștere unei fascinante scriituri ale Marelui Război. Scrisorile și cărțile poștale reprezintă mărturiile ale experienței războiului. După o aprigă cenzură, puține scrisori au reușit să ne transmită sentimentele și atitudinile combatanților față de vremurile ce le trăiau. În aceste scrieri am detectat asemănări cu reacțiile personajelor din romane celebre. Condamnatul la moarte, obsesia personajelor lui Dostoievski, are manifestări ca mulți dintre cei executați pe frontul românesc. Rolul Curților Marțiale a fost cât se poate de eficient. Chiar dacă a avut și multe scăpări. Faptul că au fost condamnate persoane nevinovate, nu multe la număr, nu se compară cu măcelul de pe câmpul de luptă sau ravagiile făcute de epidemii. O sensibilitate specifică epocii noastre critică prin vocea istoricilor anumite manifestări și decizii ale conducătorilor politici și militari ai vremii. În special istoriografia franceză și cea italiană. Lor, le răspunde vocea istoricilor militari care spune că fără disciplină și măsuri extreme nu se poate face un război. Sau, nu se poate crea o națiune.

Nu putem trece mai departe fără să răspundem la o întrebare spinoasă. Cum a luptat soldatul român? A fost el un viteaz, un erou sau un laș ce a fugit în „Moldova refugiaților”? Lăsând la o parte istoria oficială, istoria *eroizantă* specifică discursului românesc, mărturiile demonstrează bravura cu care au luptat soldații. Fie că sunt priviți ca niște țărani neînfricați, care se adaptează repede la orice condiții, fie că fiind prost echipați și instruiți au trebuit să sfideze moartea necruțătoare. Aceste mărturii, nu vin doar din partea ofițerilor români,

generali și ofițeri din rândul inamicului au lăudat modul brav în care soldatul român a luptat. Ținta criticilor rămân mereu superiorii, proasta organizare a armatei și tactica greșită. Generalul german Falkenhayn constată mereu erorile de informare ale Marelui Cartier General sau ale Statului Major. Aceste erori permiteau inamicului să surprindă trupele românești și, măcelul era inevitabil.

Istoria doliului, a comemorării reprezintă o manifestare constantă pentru anii interbelici în societatea românească. Doliul este o moștenire a războiului cu rădăcini în tradiția creștină. Ceea ce a adus nou războiul este doliul colectiv, o memorie socială, pe care morții războiului o meritau din plin. Încă din timpul conflictului autoritățile decid crearea cimitirelor militare, ridicarea de mici monumente în memoria celor morți. Moartea pentru patrie trebuia eroizată. O abilă propagandă lucra în acest scop. Victoria finală trebuia celebrată cu mare fast. Sute de evenimente publice și manifestări locale se desfășoară sub patronajul unor organizații, asociații, Bisericii și, nu în ultimul rând, al Reginei Maria. Regina devine imaginea maternă a răniților în timpul războiului și, după încheierea sa, este asociată alinării durerii pentru pierderea celor dragi. Imaginea ei, chiar și fără să fie prezentă, consolează sufletele îndurerate ale supraviețuitorilor războiului. Statul intervine prompt pentru construirea de troițe, monumente, mausolee. O puternică conștiință civică este generată de cultura doliului. Războiul dă naștere unui civism extraordinar. Din păcate, de aici se va ajunge la multe devianțe. Însă, societatea românească câștigă în valorile colective. La presiunile foștilor combatanți, ale diverselor asociații, statul este nevoit să ia unele măsuri necesare. Individul începe să conteze mai mult într-o societate distrusă de război. Cultul soldaților morți, transformat la noi în *cultul eroilor*, a devenit treptat un cult al memoriei. Politizat excesiv în timpul regimului comunist, el își pierde în ultimii ani din simbolistica inițială. Doliul și omagiul aduse memoriei soldaților morți s-au transformat într-un spectacol al partidelor politice, în timp ce, monumentele ridicate cu sacrificii individuale în perioada interbelică se degradează astăzi sub ochii pasivi ai întregii societăți. Mai mult, cele din materiale rezistente, sunt înstrăinate și duse la „fier vechi”. Un civism al memoriei sacrificiului făcut în Marele Război lipsește aproape în totalitate. Când ne apropiem cu pași repezi de anii comemorativi ai războiului dezbateri sau acțiuni concrete lipsesc din spațiul public. Să fie oare un recul al memoriei?

În încheiere cred că putem afirma faptul că, dincolo de realizările naționale, primul război mondial a fost un eveniment care a marcat profund societatea românească. Experiența războiului a însemnat o dimensiune a morții nemaiîntâlnită și un nivel al violenței care cu greu poate fi redat. Ea a încheiat *la belle époque* a românilor și a dat naștere unei perioade

agitate și pline de experiențe mai mult sau mai puțin plăcute. Cheia de lecturare a surselor morții stă în experiența celor care au trăit acele vremuri. Rapoartele și mărturiile rămase dovedesc spaima ce a traversat ca un fulger fiecare individ. Apoi a urmat durerea pierderilor suferite. Așteptări de luni sau ani în speranța unui miracol al întoarcerii celui dispărut. Experiența războiului este trăită individual însă, cuantificată la scara întregii societăți, ne oferă adevăratul „chip al morții”, care este și cel al războiului. Sau invers.

Cuvinte cheie: Marele Război, istoria culturală, națiune, moarte, eroism, violență, doliu, memorie, comemorare, condamnat, justificarea, onoare, sacrificiu, propaganda oficială, preoți militari, epidemii, convingeri religioase, modernizarea

Bibliografie

A. Surse inedite

a. Arhive

- ***Arhivele Militare Române***
 - fond Armata I
 - fond Direcția Justiției Militare
 - fond Marele Cartier General
 - fond Marele Stat Major – Secția a 2-a Informații
 - fond Stat Major Regal - Birou decorații
 - fond Serviciul Statistic
- ***Arhivele Naționale București***
 - fond Colecția Documente Fotografice
 - fond Ministerul Artelor
 - fond Ministerul de Interne. Direcția Generală a Serviciului Sanitar
 - fond Ministerul de Interne. Diviziunea Administrativă
 - fond Ministerul Justiției – Direcția Judiciară
- ***Arhivele Naționale Serviciu Județean Cluj***
 - fond Colecția Primul Război Mondial
 - fond familial Șerban
 - fond Scrisori din Primul Război Mondial
- ***Arhivele Naționale Serviciul Județean Iași***
 - fond Primăria Iași
 - fond Spitalul Iași
- ***Arhivele Naționale Serviciul Județean Neamț***
 - fond Consiliul de Administrație al Spitalelor Militare Neamț

fond Protoieria Județ Roman
fond Spitalul Militar Nr. 155 Mănăstirea Bistrița

- ***Muzeul Național Militar, București***

fond Diverse
fond Fotografii
fond Scrisori

b. Biblioteca Centrală Universitară Cluj-Napoca, Fond Colecții Speciale

Colecția Fotografii
Colecția manuscrise românești

B. Surse editate

Cartea sodatului de cavalerie, 1916;
Monitorul Oficial, 1914-1920;
Monitorul Oastei, 1916-1918;
Hamangiu, C., *Codul General al României*
Georgescu, N., *În puterea pumnului de fier. Ordonanțele comandamentului german. Viața la București și în țara invadată*, Iași, 1917;
Lazaroneanu, Const., Nedelescu, Ion I., *Codul Justiției Militare*, 1937;
Nicolescu, Gheorghe, Dobrescu, Gheorghe, Andrei Nicolescu, *Preoți în lupta pentru Marea Unire 1916-1919*, București, 2002;
Idem, *Calvarul prizonierilor români din primul Război Mondial. Mărturii documentare*, vol. I-III, Pitești, 2006;
Preda, Ștefan, Pâslaru, Maria, Georgescu, Maria, Stănescu C., Marin, *România în timpul primului război mondial. Mărturii documentare*, vol. I 1914-1916, București, 1996;
Războiul dintre România și grupul Puterilor Centrale. Comunicatele oficiale române, germane, austro-ungare, bulgare și turcești, București, f.a.;
Regulamentul asupra serviciului interior pentru toate trupele, București, 1915;
Roman, Xenophon, *Regulamente pentru serviciu. Partea I, II, III în limba română pentru subofițerii și soldații armatei austro-ungare*, Bistrița, 1914;
România în războiul mondial 1916-1919, vol. I-IV, București 1932-1946;
Toncescu, Vasile, *Decrete – legi cuprinzând decretul – legi publicate în Monitorul Oficial de la 1 noiembrie 1918 – 10 martie 1919*, București, 1919.

C. Periodice, presă

Cultul eroilor noștri, organ al Societății „Mormintele Eroilor”, anul I-V, București, 1920-1925;
Drapelul, Lugoj, 1914-1919;
Gazeta Transilvaniei, Brașov, 1914-1919;
Românul, Arad 1914-1919;
Telegraful Român, Sibiu, 1914-1919;
Universul, București, 1914 – 1920;

D. *Jurnale, memorii*

- Alimănișteanu, Pia, *Însemnări din timpul ocupației germane*, București, 1929;
- Anastasiu, general, *O pagină din războiul nostru: lupta de la Jiu*, București, 1936;
- Archibald, Porcii, *Impresii din timpul ocupației. Note de om necăjit*, vol. 1-3, București, 1920-1922;
- Argetoianu, Constantin, *Pentru cei de mâine. Amintiri din vremea celor de ieri*, vol. 2; vol. IV, partea a V-a, București, 1993;
- Averescu, Alexandru, *Operațiunile de la Flămânda*, București, 1923;
- Idem*, *Notițe zilnice din războiul (1916-1918)*, București, 1937;
- Baclabașa, C. Constantin, *Capitala sub ocupația dușmanului 1916-1918*, București, 1921;
- Berthelot, Henri, *Jurnal și Corespondență 1916 – 1919*, Ediția a II – a, Cluj-Napoca, 2000;
- Bianu V., *Însemnări din războiul României Mari*, vol. 1-2, Cluj 1926;
- Brătianu, Gheorghe I., *File rupte din cartea războiului*, București, 2006;
- Calotescu, C., *În luptă cu Regimentul Muscel nr. 30*, București, 1929;
- Ciorogariu, R. Roman, *Zile trăite. Războiul mondial până la armistițiu*, Oradea, 1994;
- Ciubrudean, Dumitru, *Jurnal de front al caporalului Dumitru Ciubrudean*, București, 1964;
- Clopoțel, Ion, *Însemnări de război. Jerfe românești în războiul neamurilor*, Arad, 1916;
- Constante, Constantin, *Colindând prin Rusia Sovietică: note și impresii de călătorie: 1916-1918*, Ediție îngrijită de Maria Georgescu, București, 2004;
- Cornea, G., *Simfonia morții*, București, 1920;
- Culcer I., *Note și cugetări asupra campaniei din 1916. În special asupra operațiunilor Armatei I-a*, Iași, 1919;
- Dan, Mihai *Istoria ce am petrecut în crâncenul război*, Ediție îngrijită de Viorel Ciubotă și Ion M. Botoș, Satu Mare, 2008;
- Dăianu, Elie, *Însemnări din închisoare și exil (1914 – 1918)*, vol I, Ediție îngrijită de V. Orga, M. Aldea, C. Budeancă, Cluj – Napoca, 2002;
- Falkenhayn, Erich v., *Campania Armatei 9-a împotriva Românilor și Rușilor: 1916/17*, București, 1937;
- Gane, Constantin, *Prin viroage și coclacuri 1916 – 1917*, București, 1922;
- Iorga, Nicolae, *Războiul nostru în note zilnice*, volumul I-III, Craiova, 1934;
- Marele Război în memoria bănățeană 1914-1919*, Antologie, ediție, studii și note de Valeriu Leu și Nicolae Bocșan, colaboratori: Mihaela Bedecan și Ionela Moscovici, Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2012;
- Memoriile generalului Ludendorff despre războiul mondial și prăbușirea Germaniei*, vol. 1, București, 1919;
- Munteanu, R. Casian, *Martiriul Cătanelor. Însemnările din război ale unui soldat român din armata austro-ungară*, Lugoj, 1919;
- Nemoianu, Petru, *Prizonier la ruși. Rob la unguri*, București, 1933;
- Oprîșan, Gr. Ion, *Pe căile robiei. Însemnările unui prizonier român (1916-1918)*, Cluj-Napoca, 2003;
- Paraschivescu, Ștefan, „*La porțile Moldovei*”. *Jurnal de război 7 iunie 1917 – 1 mai 1918*, Brăila, f.a.;
- Pătrășconiu, N., *Bătălia de la Jiu*, București, 1937;
- Popian, Constantin C., *Amintiri din viața militară. Jurnale de război și din prizonierat*, București, 2007;
- Rebreanu, Ilderim, *Efigii în bronz. Scrisori în umbra ștreangului – Emil Rebreanu -*, București, 2002;

Rosetti, Radu R., *Partea luată de regimentul 47/72 infanterie în războiul pentru întregirea neamului 1/14 august 1914 – 1/14 iulie 1918*, București, 1937;
 Idem, *Mărturisiri (1914 - 1919)*, București, 1997;
 Russu Ardeleanu, N., *Scene din școala militară (1917-1918)*, f.l., 1922;
 Saint-Aulaire, Contele de, *Confesiunile unui bătrân diplomat*, București, 2002;
 Stavarache-Cerna, N., *Adevăruri din campania 1916-1918*, Craiova, 1937;
 Anibal Stoenescu, *Din vremea ocupației*, București, 1927;
 Tăslăuanu, C. Octavian, *Trei luni pe câmpul de război. Ziarul unui român, ofițer în armata austro-ungară, ce a luat parte cu glotașii români din Ardeal, la luptele din Galiția*, București, 1915;
 Idem, *Hora obuzelor*, București, 1916;
 Turtureanu, Constantin, *În vârtoarea războiului (1914 -1919). Amintiri*, Cernăuți, 1938;
 Tzigara-Samurcaș, Al, *Memorii II, (1910-1918)*, București, 1999;
 Vaida, Voievod Al., *Memorii*, vol. I-II, Cluj-Napoca, 1994;
 Vasiliu-Tătăruși, Al., *Focul cel mare. Amintiri din primul război mondial (1916-1918)*, Iași, 1978;
 Vidrașcu, Romeo, *Jurnal de campanie 15 august 1916 – 18 iunie 1918*, București, 1920;

E. Literatură de război

Barbero, Alessandro, *Bătălia. Așa a fost la Waterloo*, București, 2005;
 Bulgakov, Mihail, *Însemnările unui tânăr medic*, Traducere și note de Emil Iordache și Mircea Aurel Buiciuc, Iași, 2005;
 Ciura, Al., Melin, A, Cocișiu, Toma *Copiii în război. Schițe din zilele de acum*, Blaj, 1918;
 Ciura, Al., *Sub steag străin. – Schițe și povestiri din Ardeal – 1914-1916*, București, 1920;
 Delaturda, I. C., *Război și civilizație*, Cluj, 1923;
 Dostoievski, F. M., *Crimă și pedeapsă*, București, 1999;
 Idem, *Demonii*, Iași, 2007;
 Idem, *Idiotul*, Traducere din limba rusă și note de Emil Iordache, Ediția a II-a, 2007;
 Mann, Thomas, *Muntele vrăjit*, Traducere din limba germană Petru Manoliu, București, 1999;
 Petrescu, Camil, *Versuri. Ideia. Cichul Morții*, București, 1923;
 Rebreanu, Liviu, *Pădurea spânzuraților*, București, 2007;
 Sadoveanu, Mihail, *Strada Lăpușneanu*, București, 1970;

F. Cărți, studii, articole

Aderca, F., *Mărturia unei generații (1929)*, Prefață și note de Henri Zalis, București, 2003;
 Anastasiu, general, *Adevăruri adevărate, în Buletinul Diviziei XX*, nr. 32-39, 1920;
 Idem, *Din crimele marelui nostru război*, Cluj, 1927;
 Idem, *Războiul pentru întregirea neamului. Studiu critic*, București, 1936;
 Angelescu, Constantin C., *Amnistia în dreptul constituțional român*, Iași, 1940;
 Ariès, Philippe, *Omul în fața morții*, vol. I-II, București, 1996;
 Idem, *Essais sur l'histoire de la mort en Occident du Moyen Age a nos jours*, Paris, 1974;
 Audoin-Rouzeau, Stéphane, *L'enfant de l'ennemi (1914-1918). Viol, avortement, infanticide pendant la Grande Guerre*, Aubier, 1995;
 Audoin-Rouzeau, Stéphane, Becker, Annette, *La grande guerre 1914-1918*, Paris, 1998;

- Idem*, 14-18, *retrouver la Guerre*, Paris, 2000;
- Idem*, *La Violence de la Guerre 1914-1918. Approches comparées des deux conflits mondiaux* (avec Christian Ingrao, Henry Rousso, et. al.), f.l., 2002;
- Averescu, Alexandru, *Răspunderile*, București, 1999;
- Barbu, Daniel, *Bizanț contra Bizanț. Explorări în cultura politică românească*, București, 2001;
- Barbu, Zevedei, *Problema psihologică a morții. Interpretarea unui jurnal de războiu*, Extras din Revista de Psihologie din Cluj – Sibiu, 1942;
- Bauret, Gabriel, *Abordarea fotografiei*, Traducere din limba franceză Nedeianu Maria, București, 1998;
- Bârlea, Eugenia, *Perspectiva lumii rurale asupra primului război mondial*, Cluj Napoca, 2004;
- Beccaria, Cesare, *Despre infracțiuni și pedepse*, București, 2007;
- Becker, Annette, *La guerre et la foi. De la mort à la mémoire 1914-1930*, Paris, 1994;
- Eadem*, „Guerre totale et troubles mentaux”, in *Annales HSS*, janvier-février 2000, n° 1;
- Eadem*, *Oubliés de la Grande Guerre: humanitaire et culture de guerre, 1914-1918. Populations occupées, déportés civils, prisonniers de guerre*, f.l., 2003;
- Becker, Jean-Jacques, „1905. Un tournant?”, în *Encyclopédie de la Grande Guerre 1914-1918. Histoire et culture*, Sous la direction de Stéphane AUDOIN-ROUZEAU et Jean-Jacques BECKER, Paris, 2004;
- Idem*, „Quinze ans d’histoire culturelle de la Grande Guerre”, în *Histoire culturelle de la Grande Guerre*, sous la direction de Jean-Jacques Becker et du Centre de Recherche de l’historial de la Grande Guerre (Péronne-Somme), Paris, 2005;
- Berceanu, Barbu B., „Diversiunea colonelului Alexandru D. Sturdza și judecarea locotenent – colonelului Constantin Gr. Crăiniceanu”, în *Europa XXI*, vol. III-IV, 1994-1995;
- Bernea, Ernest, *Moartea și înmormântarea în Gorjul de nord*, București, 1998;
- Bianchi, Bruna, *La follia e la fuga. Nevrosi di guerra, diserzione e disobbedienza nell’esercito italiano (1915-1918)*, Roma, 2001;
- Biernoff, Suzannah, „The Rhetoric of Disfigurement in First World War Britain”, în *Social History of Medicine*, vol. 24, nr. 3;
- Bird, Charles, „From Home to the Charge: A Psychological Study of the Soldier”, in *The American Journal of Psychology*, vol. XXVIII, July, 1917;
- Bogacz, Ted, „War Neurosis and Cultural Change in England 1914-1922: The Work of the War Office Committee of Enquiry into “Shell-Shock”, in *Journal of Contemporary History*, 24, 2 (April 1989);
- Boia, Lucian, *Două secole de mitologie națională*, București, 1999;
- Bolovan, Ioan, *Transilvania între Revoluția de la 1848 și Unirea din 1918. Contribuții demografice*, Cluj-Napoca, 2000;
- Bolovan, Ioan, Pădurean, Corneliu (coord.), *Populație și societate. Studii de demografie istorică a Transilvaniei (secolele XVIII-XX)*, Cluj-Napoca, 2003;
- Bolovan, Sorina Paula, Bolovan, Ioan, Pădurean, Corneliu (coord.), *Om și societate. Studii de istoria populației României (sec. XVII-XXI). Omagiu profesorului Nicolae Bocșan la împlinirea vârstei de 60 de ani.*, Cluj-Napoca, 2007;
- Bontrager, Shannon Ty, „The Imagined Crusade: The Church of England and the Mythology of Nationalism and Christianity during the Great War”, in „Church History”, 71:4, December 2000;
- Bordea, I., *Serviciul sanitar al României și igiena publică între anii 1905-1922*, București, 1924;
- Bowman, Timothy, *The Irish Regiments in the Great War. Discipline and morale*, Manchester and New York, 2003;
- Brătescu, Gheorghe, Cernovodeanu Paul, *Biciul holerei pe pământ românesc*, București, 2002;
- Brendon, Vyvyan, *Primul război Mondial 1914 – 1918*, București, 2003;
- Bulei, Ion, *Lumea românească la 1900*, București, 1994;

- Burdea, Silvia, *Romanul primului război mondial*, București, 1977;
- Burnett, Cathleen, *Justice Denied: Clemency Appeals in Death Penalty Cases*, Boston, 2002;
- Cabanel, Patrick, „Sentiments nationaux et terres irredentes”, în *Encyclopédie de la Grande Guerre 1914-1918. Histoire et culture*, Sous la direction de Stéphane AUDOIN-ROUZEAU et Jean-Jacques BECKER, Paris, 2004;
- Caffarena, Fabio, *Lettere dalla Grande Guerra. Scritture del quotidiano, monumenti della memoria, fonti per la storia. Il caso italiano*, Milano, 2005;
- Caillois, Roger, *Omul și sacru*, București, 2006;
- Capdecemme, Marie, *Viața morților. Despre fantomele de ieri și de azi*, Iași, 2003;
- Caracostea, D., *Aspectul psihologic al războiului*, București 1922;
- Cartwright, Frederick, Biddiss, Michael, *Bolile și istoria*, București, 2005;
- Ciumbrudean, Dumitru, *Jurnal de front al caporalului Dumitru Ciumbrudean*, București, 1964.
- Clausewitz, Carl von, *Despre război*, București, 1982;
- Cornillot P, Hanus, M, *Parlons de la Mort et du Deuil*, Paris, 1997;
- Crainic, Nichifor, *Nostalgia Paradisului*, Iași, 1994;
- Crăiniceanu, Gr., *O luptă pentru întregirea nemului. Partea I – Luptele dintre noi și în armată 1914 – 1917*, București, 1928;
- Crețu, Florența-Simona, *Grațierea*, București, 2010;
- David, Augustin, *Considerațiuni asupra fugilor patologice*, Teză pentru doctorat în medicină și chirurgie, Universitatea „Regele Ferdinand I”, Facultatea de Medicină, Cluj, 1935;
- Davis, Natalie Zemon, *Ficțiunea în documentele de arhivă. Istorisirile din cererile de grațiere și povestitorii lor în Franța secolului al XVI-lea*, Traducere din limba engleză de Diana Cotrău, București, 2003;
- De Luna, Giovanni, *Il corpo del nemico ucciso. Violenza e morte nella guerra contemporanea*, Torino, 2006;
- Delaporte, Sophie, „Névroses de guerre”, in *Encyclopédie de la Grande Guerre 1914-1918. Histoire et culture*, Sous la direction de Stéphane AUDOIN-ROUZEAU et Jean-Jacques BECKER, Paris, 2004;
- Delaturda, I. C., *Război și civilizație*, Cluj, 1923;
- Dobre, Cristina Bogdan, *Imago mortis in cultura română veche (sec. XVII-XIX)*, București, 2002;
- Dobrescu, Aurel, *Boalele nervoase și tratamentul lor*, București, 1921;
- Dolijan, I. C., *Gimnastica în Armată*, Iași, 1916;
- Dudaș, Vasile, *Voluntarii Marii Uniri*, Timișoara, 1996;
- Durandin, Catherine, *Discurs politic și modernizare în România (sec. XIX-XX)*, Cluj-Napoca, 2001;
- Elias, Norbert, *Procesul civilizării*, I-II, Iași, 2002;
- Encyclopédie de la Grande Guerre 1914-1918. Histoire et culture*, Sous la direction de Stéphane AUDOIN-ROUZEAU et Jean-Jacques BECKER, Paris, 2004;
- Faron, Olivier, „Guerre(s) et démographie historique”, în *Annales de Démographie Historique*, 2002, nr. 1;
- Ferguson, Niall, *The Pity of War*, London, 1999;
- Foucault, Michel, *A supraveghea și a pedepsi. Nașterea închisorii*, București, 1997;
- Idem, Istoria nebuniei în epoca clasică*, București 2005;
- Idem, Boala mentală și psihologia*, 2000;
- Fussell, Paul, *The Great War and Modern Memory*, Oxford, 1975;
- Germinario, Mario, *Pedeapsa cu moartea*, Cluj, 1998;
- Ghinoiu, Ion, *Lumea de aici, lumea de dincolo*, București, 1999;
- Gibelli, Antonio, *L'officina della guerra. La Grande Guerra e le trasformazioni del mondo mentale*, Torino, 1998;

- Girardet, Raoul, *Mituri și mitologii politice*, București 1997;
- Grazia e giustizia: figure della clemenza fra tardo medioevo ed età contemporanea*, a cura di Karl Härter, Cecilia Nubolail Mulino, Bologna, 2011;
- Greenhalgh, Elizabeth, „Writing About France’s Great War”, în *Journal of Contemporary History*, Vol. 40, 3 (July 2005);
- Gusti, Dimitrie, *Sociologia războiului*, București, 1915;
- Harari, Yuval Noah, „Martial Illusions: War and Disillusionment in Twentieth-Century and Renaissance Military Memoirs”, în *The Journal of Military History*, Vol. 69, No. 1 (Jan., 2005);
- Hardier, Thierry, Jagielski, Jean-François, *Combattre et mourir pendant la Grande Guerre (1914-1925)*, Paris, 2001;
- Hesse, Hermann, *Narcis și Gură-de-Aur*, București, 1995;
- Histoire culturelle de la Grande Guerre*, sous la direction de Jean-Jacques Becker et du Centre de Recherche de l’historial de la Grande Guerre (Péronne-Somme), Paris, 2005;
- Hobsbawm, E. J., *Națiuni și naționalism din 1780 până în prezent. Program, mit, realitate*, Chișinău, 1997;
- Hogg, Ian V., *Dicționarul Primului Război Mondial*, București, 2007;
- Horne, John, „Corps, lieux et nation la France et l’invasion de 1914”, in „Annales HSS”, ianuarie-februarie, 2002;
- Kapri, Valeriu, *Cazul fostului colonel Alexandru Sturdza, comandantul Diviziei 8-a română. Un episod din războiul mondial 1914-1918 pe frontul român*, Oradea, 1926;
- Kaufmann, Doris, „Science as Cultural Practice: Psychiatry in the First World War and Weimar Germany”, in *Journal of Contemporary History*, 34, 1 (January 1999);
- Kiraly, Istvan V, *Moartea și experiența muririi*, Cluj, 2002;
- Kirițescu, Constantin, *Literatura împotriva educației? Generația războiului de întregire și scriitorii noștri*, București, 1929;
- Kirițescu, Constantin, *Istoria războiului pentru întregirea României 1916 – 1919*, vol. I, București, 1989;
- Ionescu, Ștefan, *Programul instrucției recruților, elevilor de caporali și analfabeților*, Câmpulung, 1915;
- Istoria ilustrată a Primului Război Mondial*, București, 2005;
- Isnenghi, Mario, Rochat, Giorgio, *La Grande Guerra 1914-1918*, f.l., 2008;
- Izsák, Samuil, „Din trecutul spitalicesc al orașului Cluj-Napoca”, in *Spitale vechi și noi. Studii și note*, sub redacția dr. G. Brătescu, București, 1976;
- Jankelevitch, Vladimir, *Tratat despre moarte*, Timișoara, 2000;
- Johnston, M. William., *Spiritul Vienei. O istorie intelectuală și socială 1848-1938*, Iași, 2000;
- Le Goff, Jacques, *Nașterea Purgatorului*, București, 1999;
- Le Goff, Jacques, „Prefață”, în Astorri Antonella, Patrizia Salvadori, *Istoria ilustrată a primului război mondial*, București, 2005;
- Leed, Eric J., *No Man’s Land. Combat & Identity in World War I*, Cambridge-New York-Melbourne, 1979;
- Idem*, „Fateful Memories: Industrialized War and Traumatic Neuroses”, in *Journal of Contemporary History*, vol. 35 (I);
- Leoveanu, Emanoil, „Bravi ostași ai Diviziei de oțel”, în *Rugăciunile ostașului din Divizia 35-a Infanterie*, Culese și rânduite de Preot Căpitan Ec. Dimitrie Argint, f.a.;
- Le Rider, Jacques, *Jurnale intime vieneze*, Traducere din limba franceză și prefață de Magda Jeanrenaud, 2001;
- Leu, Valeriu, Carmen Albert, *Banatul în memorialistica “măruntă” sau istoria ignorată (1914-1919)*, Editor: Muzeul de istorie al județului Caraș-Severin, Reșița, 1995;

- Lévy, Bernard-Henri *Reflecții asupra războiului, răului și sfârșitului istoriei: precedată de Blestemații războiului*, Traducere din limba franceză și postfață de: Valentin Protopopescu, București, 2004;
- Livadă – Cadeschi, Ligia, Vlad, Laurențiu, «„Crimă și pedeapsă”. Aspecte juridice ale morții în Țara Românească (secolele XVII - XVIII)», în Caiete de Antropologie Istorică – Oamenii și moartea în societatea românească, Anul III, nr. 1–2 (5-6), ianuarie–decembrie 2004;
- Lunn, Joe, „Male Identity and Martial Codes of Honor: A Comparasion of the War Memoirs of Robert Graves, Ernst Jünger, and Kande Kamara”, în *The Journal of Military History*, vol. 69, nr. 3 (iulie 2005);
- Maior, Liviu, *Români în armata habsburgică. Soldați și ofițeri uitați*, București, 2004;
- Idem*, *Habsburgi și români: de la loialitatea dinsatică la identitate națională*, București, 2006;
- Manent, Pierre, *Originile politicii moderne*, București, 2000;
- Maria, Regina, *Dinainte și după război*, f.l. 1925;
- Marinescu, G., „Neurologia pe câmpul de război”, în *Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Științifice*, Seria II – Tomul XXXVIII, 1915 – 1916, București, 1920;
- Mândru, Iancu, *Amnistia și grațierea*, București, 1998;
- Mihalache, Andi, *Mănuși albe, mănuși negre. Cultul eroilor în vremea Dinastiei Hohenzollern*, Cluj-Napoca, 2007;
- Mișcări de populație și aspecte demografice în România în prima jumătate a secolului XX*, coord. Sorina Paula Bolovan, Ioan Bolovan, Rudolf Gräf, Corneliu Pădurean, Cluj-Napoca, 2007;
- Mosse, George L., *The Image of Man. The Creation of Modern Masculinity*, Oxford-New York, 1996;
- Idem*, „Shell-shock as a Social Disease”, in *Journal of Contemporary History*, vol 35 (I), 2000;
- Müller, Sven Oliver, „Who Is the Enemy? The Nationalist Dilemma of Inclusion and Exclusion in Britain During the First World War”, in *European Review of History-Revue européenne d'histoire*, Vol 9, No. 1, 2002;
- Negustor, Gheorghe, „The Body of the Dead Soldier. Hypostasis of the Cadaver during World War I”, în *The Roumanian Journal of Modern History*, vol. I, nr. 1, Iunie 2010;
- Idem*, „Lupta și Nebunia: nevrozele și disciplina militară în timpul Marelui Război” în *Disciplinarea Socială și Modernitatea. Supliment Caiete de Antropologie Istorică*, Anul X, Ianuarie-December 2011;
- Nicoară, Simona, *Națiunea modernă. Mitori, simboluri, ideologii*, Cluj-Napoca, 2002;
- Eadem*, *O istorie a secularizării. Avatarurile creștinismului și triumful mesianismelor noilor ere (sec. XIX - XX)*, vol. II, Cluj-Napoca, 2006;
- Nicoară, Simona, Nicoară, Toader, *Mentalități colective și imaginar social*, Cluj-Napoca, 1996;
- Nicoară, Toader, *Transilvania la începutul timpurilor moderne (1680-1800)*, Cluj-Napoca, 2001;
- Idem*, *Sentimentul de insecuritate în societatea românească la începutul timpurilor moderne*, Cluj-Napoca, 2002;
- Idem*, *Clio în orizontul mileniului trei*, volum I-II, Cluj-Napoca, 2002, 2009;
- Idem*, *Oamenii și moartea în societatea românească*, în Caiete de antropologie istorică, nr. 1 – 2 (5-6), ianuarie – decembrie 2004;
- Idem*, *Istoriografia „Marelui Război”: de la istoria politico-diplomatică la noua istorie culturală*, în Războiul și societatea în secolul XX/Guerra e società nel XX secolo, Cluj-Napoca, 2007;
- Idem*, *Din distracțiile societății de curte în țările române. Vânători și plimbări domnești în sec. XVII și XVIII*, în Caiete de Antropologie Istorică, Anul VI, nr. 1–2 (10-11), Ianuarie – decembrie, 2007;
- Norman, Richard, *Ethics, Killing and War*, Cambridge, 1995;

- O lecție de istorie cu Fernand Braudel*, Châteauvallon „Zilele Fernand Braudel” 18, 19 și 20 octombrie 1985, Prefață Bogdan Murgescu, Traducere Maria Pavel, București, 2002;
- Oroveanu, Mihai T., *Istoria dreptului românesc și evoluția instituțiilor constituționale*, București, 1995;
- Palla, Luciana, „Profughi e prigionieri nelle valli ladine dolomitiche”, in *La memoria della Grande Guerra nelle Dolomiti*, Prefazione di Mario Rigoni Stern, Udine, 2005;
- Paris, Michael, *Warrior nation: images of war in British popular culture, 1850-2000*, London, 2000;
- Pârvan, Vasile, *Părerile unui trădător de neam*, București, 1914;
- Idem*, *Memoriale*, București, 1923;
- Ploscaru, Cristian, „Cuvintele și puterea. Despre originile discursului politic modern în Principatele Române”, în vol. *Ideologii politice și reprezentări ale puterii în Europa*, coord. Alexandru-Florin Platon, Bogdan-Petru Maleon, Liviu Pilat, Iași, 2009;
- Pozzi, Lucia, „La population italienne pendant la Grande Guerre”, în *Annales de Démographie Historique*, 2002, nr. 1;
- Procacci, Giovanna, *Soldati e prigionieri italiani nella Grande guerra. Con una raccolta di lettere inedite*, Torino, 2000;
- Radosav, Doru, *Sentimentul religios la români. O perspectivă istorică (sec. XVII-XX)*, Cluj-Napoca, 1997;
- Idem*, *Arătarea împăratului. Intrările imperiale în Transilvania și Banat (sec. XVIII-XIX). Discurs și reprezentare*, Cluj-Napoca, 2002;
- Rădulescu, Ioan, *Curs de drept penal*, Ediția a II-a, volumul II, București, 1939;
- Rădulescu-Motru, C., *Etnicul românesc. Naționalismul*, București, 1996;
- Renouvin, Pierre, *Primul Război Mondial*, București, 2002;
- Rotar, Marius, *Moartea în Transilvania în secolul al XIX – lea*, vol. II *11 ipostaze ale morții*, Cluj-Napoca, 2007;
- Rousseau, Jean Jacques, *Despre contractul social sau Principiile Dreptului Politic*, Traducere și studiu introductiv N. Dașcovici, Ediție îngrijită, postfață și note Alexandra Bârna, București, 2007;
- Săndulescu, C., *Istoria serviciului sanitar al armatei române în campania 1916-1919*, vol. I-II, București, 1940;
- Schmitt, Jean-Claude, *Strigoii. Vii și morții în societatea medievală*, București, 1998;
- Slăvescu, Virgiliu I., *Înainte! ... Învățămintele de pe front adunate și pentru front date*, Botoșani, 1917;
- Smith, Anthony D., *Naționalism și Modernism. Un studiu critic cu privire la teoriile recente cu privire la națiune și naționalism*, Chișinău, 2002;
- Sontag, Susan, *Privind la suferința celui alt*, Traducere din engleză de Laura Cruțeru, București, 2011;
- Sebastian Stanca, *Contribuția preoțimii române din Ardeal la războiul pentru întregirea neamului (1916 - 1919)*, Cluj, 1925;
- Strachan, Hew, *European Armies and the Conduct of War*, London and New York, 2005;
- Idem*, „Training, Morale and Modern War”, în *Journal of Contemporary History*, Vol. 4 (2), 2006;
- Șeicaru, Pamfil, *Istoria presei*, București, 2007;
- Șerban, I. Ioan, *Voluntarii transilvăneni și bucovineni din Rusia în lupta pentru întregirea statală a României (1916-1920)*, Teză de Doctorat, Cluj Napoca, 1997;
- Thompson, Mark, *La guerra bianca. Vita e morte sul fronte italiano 1915-1919*, Milano, 2009;
- Urechia, C. I.; Mihalescu, S., *Tratat de patologie neuro-mintală*, volumul I-II, Cluj, 1924;

- Véray, Laurent, „Photographie et cinéma”, în *Encyclopédie de la Grande Guerre 1914-1918. Histoire et culture*, Sous la direction de Stéphane AUDOIN-ROUZEAU et Jean-Jacques BECKER, Paris, 2004;
- Vicol, General dr., *Istoria serviciului sanitar român de războiu*, vol. I A, București, 1936;
- Vincent, Gérard, „O istorie a secretului?”, în Phillippe Ariès, Geroges Duby, *Istoria vieții private. De la primul război mondial până în zilele noastre*, volumul IX, București, 1997;
- Voina, Aurel, „Ravagiile sifilisului”, în *Revista Sănătății*, Anul II, Ianuarie-Februarie 1922, Nr. 1-2;
- Vyvyen, Brendon, *Primul Război Mondial 1914 – 1918*, București, 2003;
- Wimmer, Andreas, Min, Brian, „From Empire to Nation-State: Explaining Wars in the Modern World, 1816-2001”, în *American Sociological Review*, Vol. 71, No. 6 (Dec., 2006);
- Winter, Jay, „Shell-shock and the Cultural History of the Great War”, in *Journal of Contemporary History*, 35, 1 (January 2000);
- Idem*, „Victimes de la guerre: morts, blessés et invalides”, (Traduction Arnaud Regnauld), în *Encyclopédie de la Grande Guerre 1914-1918. Histoire et culture*, Sous la direction de Stéphane AUDOIN-ROUZEAU et Jean-Jacques BECKER, Paris, 2004;
- Idem*, *Entre deuil et mémoire. La Grande Guerre dans l'histoire culturelle de l'Europe*, Paris, 2008;
- Idem*, *Sites of memory, sites of mourning. The Great War in European cultural history*, Cambridge, 1995;
- Idem*, „Demographic History and the Political Economy of War in Western Europe, 1914-1918”, în *Annales de Démographie Historique*, Paris, 1990;
- Winter, Jay, Lawrence, John, Ariouat, Jackie, „The Impact of the Great War on Infant Mortality in London”, în *Annales de Démographie Historique*, 1993;
- Xenopol, „A. D., Congresul Sociologic din Londra și organizarea militară a școalelor din România”, extras din *Analele Academiei Române*, Seria II – Tom. XXIX, *Memoriile Secțiunii Istorice*, București, 1906;
- Zamfirescu, Duiliu, *Sufletul războaielor în trecut și în prezent*, Extras din *Analele Academiei Române*, Seria II–Tom XXXVII. *Memoriile secțiunii literare*, București, 1914;
- Ziemann, Benjamin, *War Experiences in Rural Germany 1914-1923*, Translated by Alex Skinner, Oxford, 2007;